

ΔΙΕΤΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΑ Α.Ε.Ι.:

Υπόβαθρο, μεθοδολογικές προσεγγίσεις και προοπτικές.

Χρύσα Παϊδούση¹, Σταύρος Γαβρόγλου¹ και Σπύρος Γεωργάτος²

(1) Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού (Ε.Ι.Ε.Α.Δ.)

(2) Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Πρόεδρος Εθνικού Συμβουλίου Εκπαίδευσης και Ανάπτυξης Ανθρώπινου Δυναμικού (Ε.Σ.ΕΚ.Α.Α.Δ.)

Σύνοψη

Με σειρά νομοθετικών πρωτοβουλιών, το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων θεσμοθέτησε πρόσφατα διετή προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης στα Α.Ε.Ι.. Τα προγράμματα αυτά απευθύνονται σε απόφοιτες/τους των Επαγγελματικών Λυκείων (ΕΠΑ.Λ). Στο ελληνικό περιβάλλον, ο νέος θεσμός αποτελεί μια σημαντική καινοτομία, η οποία εξελίσσεται παράλληλα και συμπληρωματικά προς την ενοποίηση του εκπαιδευτικού-ερευνητικού χώρου με την απορρόφηση Τμημάτων Τ.Ε.Ι. από Πανεπιστήμια και την ίδρυση πανεπιστημιακών Ερευνητικών Κέντρων.

Βασικά ζητούμενα στην αρχική φάση ανάπτυξης των διετών προγραμμάτων είναι:

- Η επιλογή κατάλληλων ειδικοτήτων.
- Η διασφάλιση της υψηλής τους ποιότητας.
- Η μέριμνα για τη βιωσιμότητά τους.
- Η σύντομη και ολοκληρωμένη εφαρμογή του μέτρου.

Σε ό,τι αφορά την επιλογή ειδικοτήτων, το πρόβλημα που τίθεται στην ουσία είναι εάν τα διετή προγράμματα θα σχεδιασθούν επί τη βάση της ζήτησης που υπάρχει στη σημερινή αγορά εργασίας ή επί τη βάση μιας πιο μακροπρόθεσμης αναπτυξιακής προοπτικής που περιλαμβάνει αναδυόμενα επαγγέλματα. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι αυτονόητη. Το σημερινό παραγωγικό ανάγλυφο της Ελλάδας παρουσιάζει περιοχικές και κατά τομέα συσσωρεύσεις, που είναι όμως ευμετάβλητες. Επιπλέον, σαφείς είναι οι δημογραφικές τάσεις, οι νέοι όροι που δημιουργούνται λόγω της κλιματικής αλλαγής και οι προκλήσεις

που εμφανίζονται στην Ευρώπη με το μεταναστευτικό και τη διευρυνόμενη διάσταση Βορρά-Νότου. Αυτές οι δυναμικά μεταβαλλόμενες συνθήκες αναμφίβολα θα επηρεάσουν το προφίλ της ελληνικής οικονομίας και την απασχόληση τα επόμενα χρόνια.

Συνεκτιμώντας τα διαθέσιμα δεδομένα, και λαμβάνοντας υπ' όψιν τον νέο Αναπτυξιακό Νόμο (4399/2016) και το «Ολιστικό Σχέδιο Ανάπτυξης» που έχει πρόσφατα δημοσιευθεί, προτείνεται ο σχεδιασμός τριών κατηγοριών διετών προγραμμάτων:

- Κατηγορία I: Προγράμματα «γενικού σκοπού», με στόχευση ποικίλες ειδικότητες στις μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις και τη βιομηχανία.
- Κατηγορία II: Τοπο-ειδικά προγράμματα, με έμφαση στην πρωτογενή παραγωγή.
- Κατηγορία III: Προγράμματα εστιασμένα στις νέες τεχνολογίες και την καινοτομία, με προοπτική τον εκσυγχρονισμό των δημοσίων υπηρεσιών, την υποστήριξη του εκπαιδευτικού-ερευνητικού οικοσυστήματος, τις μελλοντικές επενδύσεις στην πράσινη-γαλάζια ανάπτυξη και την παραγωγή προϊόντων με υψηλή προστιθέμενη αξία.

Στο έδαφος του παραπάνω σχήματος, συνιστάται στα Ιδρύματα να επιλέξουν ένα λιτό και ισορροπημένο «μείγμα» προγραμμάτων, με βάση πρωτίστως τον στρατηγικό τους σχεδιασμό και τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα, έτσι ώστε να αναδεικνύεται κάθε φορά η ειδοποιός διαφορά με τα ήδη υπάρχοντα προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και μαθητείας στα Ι.Ε.Κ. που λειτουργούν στη χώρα. Η πρόνοια αυτή αντιμετωπίζει αυτόχρονα και τον δεύτερο όρο που τίθεται παραπάνω, δηλαδή τη διασφάλιση της υψηλής ποιότητας των νέων προγραμμάτων.

Με δεδομένη την οικονομική δυσπραγία των Α.Ε.Ι., που συνεχίζεται παρά τις πρόσφατες ενισχύσεις από την Πολιτεία, θεωρείται απαραίτητο η οργάνωση των Κέντρων Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στα Πανεπιστήμια να λάβει υπ' όψιν τη σχετική διαθεσιμότητα του προσωπικού τους. Θα πρέπει επίσης να αξιοποιηθούν ευφυώς οι διαθέσιμες υποδομές, ώστε να γίνει εφικτή η υλοποίηση του νέου θεσμού χωρίς σημαντικό πρόσθετο κόστος ή αρνητικές επιπτώσεις στο

εκπαιδευτικό και ερευνητικό έργο των Ιδρυμάτων. Τέλος, σημαντικό για την κάλυψη του κόστους των διετών προγραμμάτων είναι να εμπλακούν το συντομότερο δυνατόν στη διαδικασία ανάπτυξής τους οι κοινωνικοί εταίροι, για να διασφαλιστεί η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητά τους.

Σε ό,τι αφορά τη μεθοδολογία εξειδίκευσης και εφαρμογής του νέου θεσμού, προτείνεται με έμφαση η χρήση τεκμηριωμένων (evidence-based) προσεγγίσεων και η αξιοποίηση αξιόπιστων μηχανισμών διάγνωσης των αναγκών της αγοράς εργασίας. Με τις συνέργειες ανάμεσα στο Ε.Σ.Ε.Κ.Α.Δ., το Ε.Ι.Ε.Α.Δ., τις Μονάδες Διασφάλισης Ποιότητας (ΜΟ.ΔΙ.Π.) και τα Γραφεία Διασύνδεσης των Α.Ε.Ι., θα γίνει δυνατή η θεμελίωση στοχευμένων προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης σε σχετικά σύντομο χρόνο, χωρίς να παρατηρούνται επικαλύψεις και αναπαραγωγή στο πανομοιότυπο (duplication).

Προοίμιο

Η αναβάθμιση της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (Ε.Ε.Κ.) αποτελεί βασική -και εκπεφρασμένη- προτεραιότητα της Πολιτείας. Προς αυτή την κατεύθυνση, τον Απρίλιο του 2016 συγκροτήθηκε από τα αρμόδια Υπουργεία και τους φορείς το «Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο για την Αναβάθμιση της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και της Μαθητείας¹». Το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, κάνοντας ένα ακόμα βήμα για την προαγωγή της Ε.Ε.Κ., προέβλεψε στον Νόμο 4485/2017 για την «Οργάνωση και λειτουργία της ανώτατης εκπαίδευσης/ρυθμίσεις για την έρευνα και άλλες διατάξεις²», ο οποίος ψηφίσθηκε τον Αύγουστο του 2017, τη δυνατότητα οργάνωσης στα Α.Ε.Ι. *διετών προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης* για αποφοίτους των Επαγγελματικών Λυκείων (ΕΠΑ.Λ.). Τα προγράμματα αυτά θα παρέχουν διπλώματα επιπέδου 5 του Εθνικού και Ευρωπαϊκού Πλαισίου Προσόντων.

Στη συνέχεια, με τον Νόμο 4521/2018, για την «Ίδρυση Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και άλλες διατάξεις³» αποφασηρίστηκε το πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας των «Κέντρων Επαγγελματικής Εκπαίδευσης» (Κ.Ε.Ε.), τα οποία θα

είναι υπεύθυνα για τα διετή προγράμματα σπουδών εντός των Α.Ε.Ι.. Σύμφωνα με τον ισχύοντα Νόμο, προκειμένου να ιδρυθούν προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης στα Κ.Ε.Ε., θα πρέπει να συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις:

- 1) Να υπάρχει τεκμηριωμένη πρόταση της Συγκλήτου του οικείου Ιδρύματος.
- 2) Να έχει διατυπωθεί η εκτίμηση του Εθνικού Συμβουλίου Εκπαίδευσης και Ανάπτυξης Ανθρώπινου Δυναμικού (Ε.Σ.Ε.Κ.Α.Α.Δ.).
- 3) Να έχει γνωμοδοτήσει σχετικά η Εθνική Επιτροπή Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης.

Το Ε.Σ.Ε.Κ.Α.Α.Δ., στο πλαίσιο των σκοπών και του ρόλου του, ανέλαβε την πρωτοβουλία για τη σύνταξη έκθεσης, η οποία αναφέρεται στον σχεδιασμό και τη μέθοδο υλοποίησης των προγραμμάτων Κ.Ε.Ε.. Στο κείμενο που ακολουθεί, αρχικά παρατίθενται ορισμένα εισαγωγικά στοιχεία και τίθενται βασικά ερωτήματα αναφορικά με τον νέο θεσμό. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται παραδείγματα διετών προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ευρώπη και συζητείται η δομή και η απόδοσή τους. Στο τελικό μέρος της έκθεσης, δίνεται ένα αδρό περίγραμμα της ακολουθητέας μεθοδολογίας.

Εισαγωγικά στοιχεία

Στην Ελλάδα, το ποσοστό των νέων 15-24 ετών που δεν εργάζεται και δεν βρίσκεται σε πρόγραμμα εκπαίδευσης ή κατάρτισης (κατηγορία NEETS) αγγίζει το 15,3% (EUROSTAT, 2017⁴). Μάλιστα, για την ηλικιακή ομάδα 20-24 ετών, το ποσοστό αυτό ανεβαίνει στο 22%, κατατάσσοντας την Ελλάδα στην τρίτη θέση μετά την Ιταλία και την Κύπρο, με τα υψηλότερα ποσοστά NEETS στην Ευρώπη.

Η ανεργία θίγει κυρίως νέες/ους που δεν έχουν κάνει ανώτατες σπουδές, ιδιαίτερα δε νέες γυναίκες (βλέπε πρόσφατες εκθέσεις των Ε.Ι.Ε.Α.Δ⁵, Ι.Ο.Β.Ε⁶ και ΚΑΝΕΠ-ΓΣΕΕ⁷). Σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση της Κομισιόν⁸, τα επίπεδα απασχόλησης των αποφοίτων ανώτερης δευτεροβάθμιας και μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παραμένουν μακράν τα χαμηλότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Συχνά, η κατάσταση αυτή αποδίδεται σε κάποιες «άλλες»

ανάγκες που έχει η παραγωγή ή στην έλλειψη «ευελιξίας». Οι εν λόγω διαπιστώσεις δεν αντιμετωπίζουν όμως την οδυνηρή πραγματικότητα της απορροθμισμένης επαγγελματικής εκπαίδευσης, της έλλειψης επενδύσεων και πραγματικών θέσεων εργασίας, την «άτυπη» και «ιδιαιτέρως άτυπη» εργασία και τη διάβρωση της δημόσιας διοίκησης από τις πελατειακές σχέσεις.

Το πρόβλημα περιπλέκεται από μια σκόπιμα αναπαραγόμενη μυθολογία σε σχέση με τα νέα επαγγέλματα που αναδύονται στη διεθνή αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα, ορισμένοι αναλυτές ισχυρίζονται ότι τα επαγγέλματα με τη μεγαλύτερη ζήτηση στο μέλλον θα περιλαμβάνουν μάλλον «εξωτικές» ειδικότητες, όπως τους κατασκευαστές μελών ανθρώπινου σώματος και τους χρηματιστές χρόνου⁹. Αστάθμητα, υπερβολές και άτοπα αυτού του τύπου, που δυστυχώς διδάσκονται σε αρκετά μεταπτυχιακά προγράμματα εξειδίκευσης στην Ελλάδα και την Κύπρο, δημιουργούν μια εικονική πραγματικότητα που έχει πολύ μικρή σχέση με την οικονομική κρίση, τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς, τη μαζική μετανάστευση από τις εμπόλεμες ζώνες και τη διεύρυνση της φτώχειας.

Στον αντίποδα των αστήρικτων ισχυρισμών, εμπειριστατωμένες έρευνες στην Ελλάδα αποκαλύπτουν ελλείψεις σε συμβατικές ειδικότητες, όπως τα στελέχη πληροφορικής, οι ειδικοί τεχνίτες και οι μηχανικοί, τα στελέχη στο marketing και τα στελέχη στην παροχή υπηρεσιών υγείας (Πίνακας I, βλέπε παραπομπή 5 και αναφορές εκεί).

ΠΙΝΑΚΑΣ I

Επαγγέλματα με πιθανώς μεγάλη μελλοντική ζήτηση στο μέλλον

	Επαγγέλματα με πιθανή μελλοντική ζήτηση που οι εργοδότες θα έχουν δυσκολία να βρουν εργαζόμενους/νες/ ή τομείς οικονομικής δραστηριότητας με μελλοντική ανάπτυξη (ενδεικτικά)
ΕΙΕΑΔ, (2016) Εκτίμηση ζήτησης για επαγγέλματα 2017-2022	<ul style="list-style-type: none">▪ Πωλητές.▪ Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών ατομικής φροντίδας και υπηρεσιών προστασίας.▪ Βοηθοί επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης, βοηθοί επαγγελματιών του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού τομέα και ασκούντες συναφή επαγγέλματα.▪ Ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα και μηχανικοί, επαγγελματίες του τομέα των τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας.

CEDEFOP, (2017)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Απασχολούμενες/οι στην παροχή υπηρεσιών σε επιχειρήσεις και διευθυντικά στελέχη. ▪ Στελέχη πληροφορικής και τεχνικοί υποστήριξης χρηστών. ▪ Πωλητές, Μάρκετινγκ και υπεύθυνοι ανάπτυξης.
ΣΕΒ, (2013)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Τρόφιμα. ▪ Τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών. ▪ Ενέργεια. ▪ Δομικά προϊόντα. ▪ Εφοδιαστική αλυσίδα. ▪ Μέταλλο. ▪ Περιβάλλον. ▪ Υγεία.

Παράλληλα, σε διεθνές επίπεδο παρατηρείται μια γενικότερη στροφή στον αυτοματισμό. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ομίλου Boston Consulting Group και του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, σε μια δεκαετία περίπου από σήμερα το 25% των θέσεων εργασίας θα έχει αντικατασταθεί από έξυπνα λογισμικά, ενώ στα επόμενα 20 χρόνια θα έχει χαθεί το 35% των θέσεων εργασίας στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς οι χειρώνακτες θα έχουν εκτοπισθεί εντελώς από αυτοματοποιημένα συστήματα¹⁰.

Τα παραπάνω στοιχεία παραπέμπουν σε μια εξαιρετικά σύνθετη εικόνα της μελλοντικής αγοράς εργασίας. Η εικόνα αυτή γίνεται ακόμα πιο δυσανάγνωστη, επειδή το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον που διαμορφώνεται στη χώρα και διεθνώς ωθεί διαρκώς τα πράγματα προς την περαιτέρω ελαστικοποίηση των μορφών εργασίας, τη διαμερισματοποίηση της παραγωγής, την άμετρη αύξηση της κερδοφορίας σε βάρος των εργασιακών δικαιωμάτων, την ελαχιστοποίηση του χρόνου σπουδών και τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους. Αυτή την πραγματικότητα και αυτές τις προκλήσεις θα πρέπει να αντιμετωπίσει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς η Ελλάδα εξέρχεται από μια δεκαετή οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση και εισέρχεται, σοβαρά αποδυναμωμένη, στη χορεία των λεγόμενων «κανονικών» ευρωπαϊκών χωρών.

Στόχοι και ερωτήματα

Με τον Νόμο 4485/2017, όπως τροποποιήθηκε με τον Νόμο 4521/2018, θεσμοθετείται, όπως αναφέρθηκε στο Προοίμιο, η ίδρυση Κ.Ε.Ε. στα Α.Ε.Ι., ορίζονται τα όργανα διοίκησής τους και περιγράφονται οι αρμοδιότητές τους. Εκεί προσδίδεται ότι :

- Οι πόροι των Κ.Ε.Ε. προέρχονται μεταξύ άλλων από τον προϋπολογισμό των Α.Ε.Ι., του ΥΠ.Π.Ε.Θ., πόρους του Ε.Λ.Κ.Ε. και λοιπές χρηματοδοτήσεις.
- Στα προγράμματα διδάσκουν οργανικά μέλη του Ιδρύματος, ερευνητές, ακαδημαϊκοί υπότροφοι, επιστημονικοί και εργαστηριακοί συνεργάτες, καθώς και προσωπικό με ατομικές συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου.
- Η φοίτηση παρέχεται δωρεάν και οι εκπαιδευόμενες/οι επιλέγονται με βάση τον βαθμό του απολυτηρίου από τα ΕΠΑ.Λ., αλλά και με επιπλέον κριτήρια.
- Το κάθε πρόγραμμα διαρκεί 4 εξάμηνα και περιλαμβάνει θεωρητική και εργαστηριακή εκπαίδευση, συνολικής διάρκειας 1.200 διδακτικών ωρών και πρακτική άσκηση συνολικής διάρκειας 960 ωρών, που μπορεί να πραγματοποιείται παράλληλα με τη φοίτηση μετά την ολοκλήρωση του δεύτερου εξαμήνου.
- Οι εκπαιδευόμενες/οι δύνανται να πραγματοποιούν την πρακτική άσκηση σε φυσικά πρόσωπα, Ν.Π.Δ.Δ., Ν.Π.Ι.Δ. και δημόσιες υπηρεσίες, με ευθύνη του Α.Ε.Ι. στο οποίο φοιτούν.
- Με προεδρικό διάταγμα καθορίζονται τα επαγγελματικά δικαιώματα που αντιστοιχούν στους τίτλους που απονέμουν τα Κ.Ε.Ε..

Σύμφωνα με τον ίδιο Νόμο, για την ίδρυση ενός προγράμματος επαγγελματικής εκπαίδευσης σε Κ.Ε.Ε. «εξετάζεται ιδίως η σκοπιμότητά του, σύμφωνα με τις εθνικές και περιφερειακές ανάγκες της οικονομίας». Ένα καίριο ερώτημα είναι όμως το εξής: κατά πόσο τα διετή προγράμματα θα σχεδιασθούν επί τη βάσει ειδικοτήτων που «ταιριάζουν σαν γάντι» στη *σημερινή διάρθρωση της οικονομίας* ή ειδικοτήτων που προσιδιάζουν σε *νέες επενδύσεις* και εντάσσονται σε ένα *νέο παραγωγικό πρότυπο*.

Το σημερινό προφίλ της παραγωγής και της αγοράς εργασίας είναι συγκεκριμένο. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ¹¹ και του Ο.Ο.Σ.Α. ¹², ο τριτογενής τομέας είναι υπερτροφικός, η πρωτογενής παραγωγή ισχνή και οι κλάδοι της μεταποίησης δείχνουν μια σχετική εξειδίκευση στους τομείς της ένδυσης, της επεξεργασίας πετρελαιοειδών, των τροφίμων, των μη μεταλλικών ορυκτών, του σιδήρου/χάλυβα και των φαρμακευτικών προϊόντων. Ωστόσο, είναι σαφές ότι η μελλοντική ζήτηση στην αγορά εργασίας θα επηρεαστεί από παράγοντες όπως η *γήρανση* του πληθυσμού, η *μεταβολή του τρόπου που λειτουργούν οι επιχειρήσεις* και η *πράσινη/γαλάζια ανάπτυξη*¹³. Συνεπώς, θα πρέπει να διερευνηθεί σε βάθος πώς οι γενικές αυτές τάσεις θα επηρεάσουν τον τομέα των υπηρεσιών, της βιομηχανικής επεξεργασίας και της παραγωγής ενέργειας μετά την κρίση.

Προφανώς, τέτοιου είδους αναλογιστικές εκτιμήσεις είναι εκτός των πλαισίων της παρούσας έκθεσης. Λαμβάνοντας όμως υπόψη την τροπή που παίρνουν τα πράγματα με τον νέο Αναπτυξιακό Νόμο 4399/2016¹⁴ και το «Ολιστικό Σχέδιο Ανάπτυξης»¹⁵ που έχει πρόσφατα προταθεί, τα διετή προγράμματα θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

Κατηγορία I: Προγράμματα «γενικού σκοπού». Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τεχνικές -έως τεχνολογικές- ειδικότητες, τόσο στον τομέα των υπηρεσιών (π.χ., τουρισμό) όσο και στον τομέα της μεταποίησης (π.χ., ενέργεια). Υποδείγματα σχετικών ειδικοτήτων είναι τα ναυτιλιακά, η διαφήμιση, η ηλεκτρολογία, η υφαντουργία και το βιομηχανικό σχέδιο.

Κατηγορία II: Προγράμματα με τοπο-ειδική εξειδίκευση. Η κατηγορία αυτή αφορά ειδικότητες που προσιδιάζουν σε εύρωστες μορφές τοπικής οικονομίας (π.χ., αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα σε ορισμένες περιοχές). Σχετικά υποδείγματα είναι η ειδικότητα της γαλακτοκομίας και της ιχθυοκαλλιέργειας.

Κατηγορία III: Προγράμματα με έμφαση στις νέες τεχνολογίες και την καινοτομία. Εδώ κατατάσσονται ειδικότητες με «αναδυόμενο» χαρακτήρα, που συνδυάζουν τεχνικές δεξιότητες με «Key Enabling Technologies» (όπως τα μικροηλεκτρονικά, η βιομηχανική βιοτεχνολογία, τα νανοϋλικά και η φωτονική). Υποδείγματα σε αυτή την περίπτωση είναι οι συντηρητές μνημείων και εικόνων με τεχνολογία laser και οι εξειδικευμένοι τεχνικοί που χρειάζονται για τη συντήρηση και την επιδιόρθωση εργαστηριακού εξοπλισμού στα Ερευνητικά Κέντρα, τα Πανεπιστήμια και τα Νοσοκομεία.

Ένα κομβικό ερώτημα είναι εάν θα πρέπει τα Κ.Ε.Ε. να περιλαμβάνουν (κατά Ίδρυμα) *μία μόνο* από αυτές τις κατηγορίες προγραμμάτων *ή ένα ισορροπημένο μείγμα* τους. Με δεδομένη την ύπαρξη των Ι.Ε.Κ., αλλά και Τ.Ε.Ι. που θα παραμείνουν εν λειτουργία σε ορισμένες περιοχές της επικράτειας βραχυπρόθεσμα, συνιστάται τα Κ.Ε.Ε. να επικεντρωθούν στο άμεσο μέλλον στα προγράμματα της κατηγορίας II και III. Τα προγράμματα της τελευταίας κατηγορίας θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ιδιαίτερα για την παραγωγή στελεχών που θα ενισχύσουν τον εκπαιδευτικό-ερευνητικό ιστό της χώρας, τη διασύνδεση της επιστημονικής έρευνας με την παραγωγή, τη συγκρότηση μονάδων R&D στις επιχειρήσεις και τον τομέα του «after sales service». Ο κρίσιμος ρόλος των προγραμμάτων της κατηγορίας III προκύπτει επίσης από πρόσφατη μελέτη για την προσφορά και ζήτηση προσόντων στην Ευρώπη έως το 2020, όπου φαίνεται ότι οι περισσότερες νέες θέσεις εργασίας λόγω ανάπτυξης της αγοράς θα απαιτήσουν προσόντα υψηλού επιπέδου (βλέπε παραπομπή 5).

Ένα άλλο θέμα, που προκύπτει εκ των πραγμάτων, αφορά το κόστος των διετών προγραμμάτων. Με δεδομένη την οικονομική δυσπραγία των Α.Ε.Ι., που συνεχίζεται παρά τις πρόσφατες ενισχύσεις από την Πολιτεία, είναι απαραίτητο η ίδρυση Κέντρων Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στα Πανεπιστήμια να εναρμονιστεί απόλυτα με τον στρατηγικό τους σχεδιασμό. Πέραν της οικονομικής ενίσχυσης που θα πρέπει να δοθεί στα Α.Ε.Ι. από το ΥΠ.Π.Ε.Θ. για τη λειτουργία των Κ.Ε.Ε., θα πρέπει και τα ίδια να συνδράμουν προσφέροντας δημοσιονομικώς

«ουδέτερα» κίνητρα στα μέλη ΔΕΠ που θα συμμετάσχουν στα διετή προγράμματα (π.χ., επιπλέον κινητικότητα), κάνοντας πλήρη -και ευφυή- χρήση των διαθέσιμων υποδομών σε κάθε Ίδρυμα και αναζητώντας επιπλέον χρηματοδότηση, όπως ενδεικτικά βοήθεια από κοινωφελείς οργανισμούς, ώστε να καταστεί εφικτή η στήριξη της νέας πρωτοβουλίας με ελάχιστο επιπλέον κόστος. Τέλος, κρίνεται σημαντικό να εμπλακούν το συντομότερο δυνατόν στη διαδικασία συγκρότησης και λειτουργίας των διετών προγραμμάτων οι κοινωνικοί εταίροι, για να διασφαλιστεί η βιωσιμότητά τους. Σε αυτόν τον τομέα, καταλυτικός θα μπορούσε να είναι ο ρόλος της τοπικής/περιφερειακής αυτοδιοίκησης.

Καλές πρακτικές σε άλλες χώρες

Διετή προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης λειτουργούν με επιτυχία σε πολλές χώρες, όπως η Αγγλία, η Αυστρία και η Δανία, ενώ αντίστοιχες δομές θεσμοθετούνται στη Γερμανία. Προεξάρχον στον ευρωπαϊκό χώρο είναι ωστόσο το υπόδειγμα της Γαλλίας¹⁶.

Στη Γαλλία λειτουργούν δύο είδη διετών προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης: τα DEUST (Diplôme d' études Universitaires Scientifiques et Techniques) στα Πανεπιστήμια και τα DUT (Diplôme Universitaire de Technologie) που παρέχονται στα πανεπιστημιακά Τεχνολογικά Ινστιτούτα (IUTs). Τα DUT παρέχουν μαθήματα σε 24 διαφορετικές ειδικότητες στη βιομηχανική παραγωγή και στον τομέα των υπηρεσιών. Το φάσμα των αντικειμένων που διδάσκονται και η στενή συνεργασία με τους κοινωνικούς εταίρους, η οποία εξασφαλίζει άριστες προοπτικές απασχόλησης, έχουν καταστήσει αυτά τα προγράμματα ιδιαίτερα δημοφιλή.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Το υπόδειγμα της Γαλλίας

	DEUST Diplôme d'études universitaires scientifiques et techniques	DUT Diplôme universitaire de technologie
Σχεδιασμός	Βάσει των αναγκών των τοπικών επιχειρήσεων. Είναι προσανατολισμένο στην τοπική αγορά εργασίας.	Από τα τεχνολογικά Ινστιτούτα, δομές των Πανεπιστημίων.
Προϋποθέσεις πρόσβασης	Απόφοιτοι Γενικού Λυκείου και Τεχνολογικής Κατεύθυνσης. Κάποια από τα προγράμματα αυτά προϋποθέτουν επιτυχή παρακολούθηση ενός εξαμήνου σπουδών και μετά πραγματοποιείται η εγγραφή.	Απόφοιτοι λυκείου σχετικής κατεύθυνσης με την ειδικότητα που επιθυμούν να σπουδάσουν. Διαδικασία όπως και η εγγραφή στα Πανεπιστήμια. <i>Επαγγελματίες με αναγνώριση της εργασιακής τους εμπειρίας.</i>
Επιλογή υποψηφίων	Κατάθεση φακέλου, επιδόσεις στην τελευταία τάξη Λυκείου ή στο 1ο εξάμηνο σπουδών. Μπορεί επίσης να υπάρξει συνέντευξη ή/και τεστ γνώσεων.	Κατάθεση φακέλου. Μπορεί επίσης να υπάρξει συνέντευξη ή/και τεστ γνώσεων. Ένα ποσοστό των θέσεων είναι για τους αποφοίτους των αντίστοιχων ΕΠΑ.Λ..
Οργάνωση Σπουδών	Δύο χρόνια σε 4 εξάμηνα με διαλέξεις, σεμιναριακά μαθήματα, πρακτικές ασκήσεις και υλοποίηση πρακτικής (stage) 8-10 εβδομάδων Το Θεωρητικό όσο και το πρακτικό μέρος της εκπαίδευσης καθορίζονται συχνά με τη συνεργασία των τοπικών αρχών και επιχειρήσεων.	Δύο χρόνια, ένα έτος για ειδικές κατηγορίες φοιτητών. Το πρόγραμμα σπουδών δομείται με βάση το προσωπικό και επαγγελματικό σχέδιο. Περιλαμβάνει διαλέξεις, σεμιναριακά μαθήματα, πρακτικές ασκήσεις. Κάποια από προγράμματα δίνουν τη <i>δυνατότητα μαθητείας</i> στα δύο έτη. Περιλαμβάνει οπωσδήποτε πρακτική άσκηση (έως και 5 μήνες). Επίσης, ένα εξάμηνο μπορεί να υλοποιηθεί στο εξωτερικό με το πρόγραμμα ERASMUS+. Το πρόγραμμα είναι «σχολικού τύπου»: 35-40 ώρες την εβδομάδα στο Πανεπιστήμιο και πολλές

		εργασίες στο σπίτι. Υποχρεωτική παρουσία στα μαθήματα για την απόκτηση του διπλώματος. 1ο έτος κοινό για όλες τις ειδικότητες, στο 2ο υπάρχουν κατευθύνσεις.
--	--	---

Όπως φαίνεται στον Πίνακα II, τα DUT είναι εστιασμένα στην επαγγελματική σταδιοδρομία. Μετά τη λήψη του Baccalauréat (ή ισοδυνάμου), οι σπουδαστές/στρίες εισάγονται στα IUTs -που είναι συνδεδεμένα με τα Πανεπιστήμια. Για κάθε φοιτητή/τρια προβλέπεται υποστήριξη από μέλη του διδακτικού προσωπικού που λειτουργούν ως μέντορες (tutors) και σχεδιάζεται ένα εξατομικευμένο πρόγραμμα (project). Οι σπουδαστές/στρίες εξειδικεύονται σε ένα συγκεκριμένο επαγγελματικό πεδίο μέσω θεωρητικής εκπαίδευσης και πρακτικής άσκησης. Το Δίπλωμα που απονέμεται έχει χαρακτήρα **Εθνικού Πιστοποιητικού** και επιτρέπει/διευκολύνει την άμεση ένταξη στην αγορά εργασίας ή τη συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Μεθοδολογία σχεδιασμού και υλοποίησης προγραμμάτων Κ.Ε.Ε.

Στην Ελλάδα σήμερα η επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση προσφέρεται:

1. Στην κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από τις Σχολές Επαγγελματικής Κατάρτισης (Σ.Ε.Κ.).
2. Στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από τα Επαγγελματικά Λύκεια, (ΕΠΑ.Λ.), (Δευτεροβάθμιος Κύκλος Σπουδών).
3. Στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από τις Επαγγελματικές Σχολές του ΟΑΕΔ, (ΕΠΑ.Σ.).
4. Σε Μεταλυκειακό επίπεδο με το Μεταλυκειακό έτος- Τάξη Μαθητείας Αποφοίτων ΕΠΑ.Λ. (Νόμος 4186/2013).
5. Σε Μεταλυκειακό επίπεδο εντάσσονται και τα Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.), αλλά αυτά προσφέρουν αδιαβάθμιτη εκπαίδευση.

Η κατάταξη των τίτλων σπουδών για την Ε.Ε.Κ. που χορηγούνται στις παραπάνω βαθμίδες εκπαίδευσης είναι σύμφωνα με το Εθνικό Πλαίσιο Προσόντων (Ε.Π.Π.) η παρακάτω:

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Ε.Ε.Κ.-Ε.Π.Π.

Ε.Π.Π.	ΤΙΤΛΟΣ
3	Πτυχίο Επαγγελματικής Ειδικότητας Σ.Ε.Κ.
4	Απολυτήριο ΕΠΑ.Λ.
4	Πτυχίο Επαγγελματικής Ειδικότητας ΕΠΑ.Λ.
4	Πτυχίο Επαγγελματικής Σχολής ΕΠΑ.Σ.
5	Πτυχίο Επαγγελματικής Ειδικότητας, Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, Επιπέδου 5 (ΕΠΑ.Λ.-Τάξη Μαθητείας)
5	Δίπλωμα Επαγγελματικής Ειδικότητας, Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, Επιπέδου 5 – Ι.Ε.Κ.
5	<i>Πτυχίο Διετούς Προγράμματος Επαγγελματικής Εκπαίδευσης -Επιπέδου 5 – Α.Ε.Ι.</i>

Στις παραπάνω επιλογές για Επαγγελματική Εκπαίδευση προστίθενται τώρα, όπως ήδη αναφέρθηκε, τα διετή προγράμματα στα Α.Ε.Ι., για τους κατόχους Πτυχίου ΕΠΑ.Λ., με Ε.Π.Π. 5.

Είναι προφανές ότι ο σχεδιασμός των διετών προγραμμάτων πρέπει να γίνει ορθολογικά, επί τη βάση τεκμηριωμένων (evidence-based) προσεγγίσεων. Αυτό σημαίνει με τη σειρά του ότι θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν εργαλεία Τ.Π. για να διαγνωσθούν οι τάσεις της αγοράς, οι τοπικές ιδιαιτερότητες, αλλά και οι αναδυόμενοι τομείς της τοπικής οικονομίας. Σε αυτή τη διαδικασία, θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη οι κατευθύνσεις που παίρνει η λεγόμενη «έξυπνη εξειδίκευση» (smart specialization) και να αξιοποιηθούν ορισμένοι νέοι θεσμοί, όπως το Ε.Σ.Ε.Κ.Α.Α.Δ. και το Ε.Ι.Ε.Α.Δ., τα Ακαδημαϊκά Συμβούλια των Α.Ε.Ι. και τα Περιφερειακά Συμβούλια Έρευνας και Καινοτομίας (Π.Σ.Ε.Κ.).

Η επιλογή διετών προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης επείγει. Δεν θα πρέπει όμως να γίνει με πρόχειρο τρόπο, αλλά με τρόπο που λαμβάνει υπ' όψιν όλες τις παραμέτρους και αντιμετωπίζει τις εντονότερες πελατειακές και τοπικιστικές πιέσεις που δημιουργούνται συνήθως σε τέτοιες περιπτώσεις. Για αυτούς τους λόγους, επαναλαμβάνεται ότι:

- Τα διαιτητικά προγράμματα πρέπει να ενταχθούν στον στρατηγικό σχεδιασμό των Α.Ε.Ι..
- Πριν την οριστικοποίησή τους, θα πρέπει να διερευνηθούν σημαντικά ζητήματα όπως η διαθεσιμότητα των τοπικών παραγωγικών μονάδων για πρακτική άσκηση, η σχέση με υπάρχοντα προγράμματα μαθητείας και οι δυνατότητες διεθνών ανταλλαγών.

Σχηματικά, κατά τη συγκρότηση, ήτοι πριν την οριστική κατάρτιση και υποβολή της πρότασης στο ΥΠ.Π.Ε.Θ., αλλά και κατά την πρόοδο/λειτουργία των διαιτητικών προγραμμάτων θα ήταν σκόπιμο να ακολουθείται μια διαδικασία διαβούλευσης με τους φορείς ως εξής:

Φάση 1: Διατύπωση προτάσεων από τα αρμόδια πανεπιστημιακά Τμήματα και Σχολές (μέσω των Συγκλήτων) στο Ε.Σ.Ε.Κ.Α.Α.Δ.. Οι προτάσεις απορρέουν από τις αναδυόμενες ανάγκες σε γνώσεις, δεξιότητες, ικανότητες επιπέδου προσόντων ή προσόντων Ε.Π.Π. 5, λόγω τεχνολογικών, οικονομικών, διαρθρωτικών αλλαγών στην οικονομία.

Φάση 2: Προώθηση των προτάσεων στο Ε.Σ.Ε.Κ.Α.Α.Δ. και κατόπιν στον Μηχανισμό Διάγνωσης Αναγκών της Αγοράς Εργασίας του Ε.Ι.Ε.Α.Δ.. Οι προτεινόμενες ειδικότητες προωθούνται στον Μηχανισμό ο οποίος παράγει στοιχεία σχετικά με τη δυναμική των ειδικοτήτων και τις απαιτούμενες δεξιότητες σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Σε δεύτερο χρόνο, με τη δημιουργία των Περιφερειακών Παρατηρητηρίων Απασχόλησης, το στάδιο αυτό της διαδικασίας θα αποκτήσει περισσότερο αποκεντρωμένο χαρακτήρα, συμπεριλαμβάνοντας τους περιφερειακούς σχεδιασμούς και τις σχετικές εξειδικεύσεις. Επίσης, σκόπιμη είναι η προώθηση των προτάσεων και στην οικεία περιφερειακή επιτροπή επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, στα Επιμελητήρια και τις Επιστημονικές Ενώσεις της Περιφέρειας όπου εδρεύει το Α.Ε.Ι., στον Ο.Α.Ε.Δ., καθώς και στο κατά περίπτωση αρμόδιο Υπουργείο για το συγκεκριμένο επάγγελμα.

Φάση 3: Επαναπροώθηση των προτάσεων στα Πανεπιστήμια και οριστικοποίηση των δράσεων μετά από συζήτηση στις Συγκλήτους. Στο στάδιο αυτό, η κάθε πρόταση θα ήταν ενδεδειγμένο, πέρα από τα αναγραφόμενα στον Νόμο, να περιγράφει αναλυτικά:

- Τα μαθησιακά αποτελέσματα που θα προκύψουν μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος (θεωρία, πρακτική/μαθητεία, τεχνικές και οριζόντιες δεξιότητες).
- Το καινοτόμο του προγράμματος και τη σημασία του στην αναπτυξιακή διαδικασία.
- Την οργάνωση των σπουδών, συμπεριλαμβανομένων των χώρων πρακτικής άσκησης και του προσωπικού που θα χρησιμοποιηθεί.
- Το προφίλ των υποψηφίων σπουδαστριών/ών (τεχνικές και οριζόντιες δεξιότητες, γνώση ξένων γλωσσών, προηγούμενη εμπειρία). Τον τρόπο επιλογής σπουδαστριών/ών δηλαδή τα επιπλέον ποιοτικά κριτήρια, εκτός από τα τυπικά προσόντα, που θα εξασφαλίζουν την καλύτερη προσαρμογή του προγράμματος στον σπουδαστικό πληθυσμό.
- Το κατ' έτος κόστος του προγράμματος, με σαφή αναφορά στη βιωσιμότητά του.

Σε ό,τι αφορά τα μαθησιακά αποτελέσματα του προγράμματος επισημαίνεται ότι για τον προσδιορισμό τους θα πρέπει να έχει προηγηθεί συντονισμένη και συστηματική συνεργασία μεταξύ των Α.Ε.Ι. και των Υπουργείων που έχουν καθ' ύλη αρμοδιότητα εποπτείας συγκεκριμένων επαγγελματών, η οποία άλλωστε προβλέπεται από τις διατάξεις του Νόμου 4521/2018, ώστε να εναρμονισθούν με τα επαγγελματικά δικαιώματα που θα περιγράφονται στα προεδρικά διατάγματα που θα εκδοθούν για την άσκηση των επαγγελματών, λαμβάνοντας υπ' όψιν και τις διατάξεις περί επαγγελματικής ελευθερίας.

Τέλος, σε ό,τι αφορά την πρόσβαση των αποφοίτων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, θα ήταν χρήσιμο να αξιοποιηθεί η γαλλική εμπειρία. Ένα σύστημα πιστωτικών μονάδων, σε συνδυασμό με ειδικά κατ' επιλογήν μαθήματα, θα μπορούσαν να δημιουργήσουν έναν μηχανισμό αξιολογικής, αλλά και διευκολυνόμενης, πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Μαζί με την αυτόματη πιστοποίηση και τον αναβαθμισμένο χαρακτήρα τους, το μέτρο αυτό θα καθιστούσε ιδιαίτερος δημοφιλή τα διετή προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης στα Α.Ε.Ι.

Εάν τα Ιδρύματα ενεργήσουν με επιτελικό τρόπο και εάν υπάρξουν οι απαραίτητες συνέργειες ανάμεσα στο Ε.Σ.Ε.Κ.Α.Α.Δ., το Ε.Ι.Ε.Α.Δ, τις Μονάδες Διασφάλισης Ποιότητας (ΜΟ.ΔΙ.Π.) και τα Γραφεία Διασύνδεσης των Α.Ε.Ι., υπολογίζεται ότι η προτεινόμενη μεθοδολογία θα επιτρέψει τη συγκρότηση στοχευμένων προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης (φάσεις 1-3) σε διάστημα που δεν ξεπερνά τους *έξι μήνες* από την έναρξη της σχετικής διαδικασίας.

Ως προς την αξιολόγηση του προγράμματος, επισημαίνεται ότι περιλαμβάνει την αποτίμηση του προγράμματος κατά τακτά χρονικά διαστήματα (όπως ο νόμος ορίζει) και πρέπει να αφορά μεταξύ άλλων:

- Την απορρόφηση των αποφοίτων από την αγορά εργασίας.
- Την ποιότητα των παρεχόμενων προγραμμάτων.
- Την κάθετη κινητικότητα (πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση).

Επίμετρο

Η επιτυχία των διετών προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης εντός των Α.Ε.Ι. θα εξαρτηθεί τόσο από το καινοτομικό τους περιεχόμενο όσο και από την προσαρμογή τους στο κοινωνικο-οικονομικό ανάγλυφο του πεδίου ορισμού τους. Χωρίς καινοτομικά στοιχεία, τα προγράμματα αυτά θα διολισθήσουν σε «τετριμμένα» σχήματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, που έχουν μικρή επιρροή στον μετασχηματισμό της οικονομίας. Από την άλλη πλευρά, για να γίνουν αναγνωρίσιμα, τα νέα

προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης θα πρέπει να αποκαταστήσουν σύντομα μια επαφή με τη σημερινή αγορά εργασίας και να «αφουγκραστούν» την αναπτυξιακή προοπτική.

Σε ένα άλλο επίπεδο, δεν θα πρέπει ωστόσο να διαφύγει ότι τα διετή προγράμματα αποτελούν μέρος μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που έχει ευρύτερους στόχους. Σ' αυτό το σημείο, είναι επίκαιρη όσο ποτέ μια παρατήρηση που έχει διατυπώσει με ενάργεια ο καθηγητής Κώστας Σταμάτης. «Ζητείται, λοιπόν», γράφει, «εκπαίδευση που επιτρέπει στους ανθρώπους να καταστούν κοινωνικοί, δημιουργικοί, ικανοί για έντιμη συνεργασία μέσα στους επαγγελματικούς χώρους, αλλά και έξω από αυτούς, στον ελεύθερο χρόνο τους και στην επικοινωνιακή δράση τους. (Μια εκπαίδευση) Για όλους τους ανθρώπους και όχι μόνο για το κλάσμα που θα ήταν απολύτως αναγκαίο για τη στελέχωση των διαφόρων κλάδων της οικονομίας, με τους υπόλοιπους ριγμένους στην αθλιότητα της μακροχρόνιας ανεργίας, στον κυκεώνα του κοινωνικού αποκλεισμού»¹⁷.

Παραπομπές

1. <https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2016>: Στρατηγικό Πλαίσιο Ε.Ε.Κ..
2. ΦΕΚ 114/04.08.2017.
3. ΦΕΚ 38/02.03.2018.
4. <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics>: *share of young people neither in employment nor in education and training, by sex and age*. 2016.
5. Χρύσα Παϊδούση: *Ελκυστικότητα της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης: κοινωνικές και έμφυλες διαστάσεις*. Έκδοση (Ε.Ι.Ε.Α.Δ.) 2016.
6. ΚΑΝΕΠ-ΓΣΕΕ. *Ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση*. 2016, 2017-2018.
7. ΙΔΡΥΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ. *Τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα: επιπτώσεις της κρίσης και προκλήσεις*. Ιούλιος 2017
8. <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017-country-reports>.
- 9 *Jobs of the future* /[http:// fastfuture.com](http://fastfuture.com)

10. <https://www.bbc.com/news/technology-33327659>.
11. ΕΛ.ΣΤΑΤ: *Η ελληνική οικονομία*. Ιούνιος 2018. Βλέπε επίσης <http://www.statistics.gr/statistics/ind>.
12. OECD Economic Surveys Greece. April 2018.
13. <https://ec.europa.eu/transport/sites/transport/files/themes/strategies/doc/2011> και <http://www.studyCyprus.eu/id/1577>.
14. ΦΕΚ 117/Α/22.6.2016.
15. Υπουργείο Οικονομικών: *Ελλάδα: Μια στρατηγική ανάπτυξης για το μέλλον*. Μάιος 2018.
16. <http://www.onisep.fr>.
17. Κώστας Σταμάτης: *Ποιο μορφωτικό ιδεώδες για ποιο Πανεπιστήμιο; Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, ΙΕ' (59): 91-108. 2010.

Ευχαριστίες

Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον Αλέξανδρο Κατσιμίχα, προϊστάμενο του Τμήματος Διαρθρωτικών Μεταρρυθμίσεων του ΥΠ.ΟΙΚ., για τις εύστοχες επισημάνσεις του και τα άλλα μέλη του Ε.Σ.Ε.Κ.Α.Α.Δ. για τη συμβολή τους στη διαμόρφωση αυτής της εισήγησης.

Αθήνα και Ιωάννινα, Σεπτέμβριος 2018